

ПАРЕМІЇ ЗІ СЛОВОМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПРИРОДНИХ ЯВИЩ
У СВІТЛІ НАЇВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

Наталія РУСНАК, Іванна СТРУК

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича,
n.rusnak@chnu.edu.ua, iv.struk@chnu.edu.uaPAREMIA WITH THE WORD FOR THE DESIGNATION
OF NATURAL PHENOMENA IN THE TERMS OF THE
NAIVE PICTURE OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S WORLD

Natalia RUSNAK, Ivanna STRUK

Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovych,
ORCID ID: 0000-0002-2826-1574; ORCID ID: 0000-0002-9883-8818,
Researcher ID: H-3039-2017

Nataliya Rusnak, Ivanna Struk. Paremias with the word for the designation of natural phenomena in the terms of the naive picture of the ukrainian people's world. The national spiritual treasures of the people include the language, which reflects its outlook, psychics, lifestyle, traditions, culture, rituals and beliefs - all that reproduces the soul of the people and determines the national mentality. The language finds verbal means of characterizing the most diverse phenomena of life, bright in content and form in paremias. Proverbs and sayings are the generalized memory of the people and the result of their observations of life and natural phenomena, which enables the younger generation to formulate views on ethics, morality, history and politics. The **topicality** of scientific research is determined by the need to study the linguistic specificity of paremiological units in the aspect of the textual organization of this genre as part of the spiritual culture of the Ukrainian nation, which preserves the memory of the people and observations of life and natural phenomena.

The purpose of our article is to analyze the linguistic features of paremias with the reference word for nature, in particular, their semantic organization and thematic groups.

The following **methods and techniques** of linguistic analysis are used in the article: system-functional analysis, component method, contextual-interpretive method, method of stylistic analysis.

The scientific novelty of the research consists in deepening the knowledge about paremias, in the analysis of the semantic nature of proverbs and sayings, taking into account the means of artistic expression.

Conclusions. The analyzed material proves that in the minds of our ancestors, each primary element corresponded to a certain element: water was associated with space, fire with soul, earth with time, air with wisdom. According to the semantics, we distinguished three groups of paremias with a reference word for the designation of nature: observation of nature; paremias with generalizing meaning; didactic paremias. However, paremias with a reference word for nature have different degrees of generalization. It has been studied that proverbs about the seasons are often used in their literal meaning, without subtext or excessive artistic imagery, but there are some that have several meanings. We see the perspective of further research in the analysis of communicative and pragmatic features of Ukrainian paremias.

Keywords: *paremia, proverb, saying, sign, reference word.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. До національно-духовних надбань українського народу належить мова, у якій репрезентований її менталітет (світогляд, психіка, спосіб життя, традиції, культура, обряди й вірування). У багатстві слів і словосполучень, стійких виразів і зв'язних текстів яскраво виявляють себе національно-культурні компоненти, які через свої значення, форми та функції щонайточніше передають народний дух. Так, у народних прислів'ях та приказках мова знаходить яскраві за змістом і формою словесні засоби, що характеризують найрізноманітніші явища життя.

Паремії якнайповніше відбивають усі етапи розвитку свідомості нації, та пов'язані з ними історичні події. Це приклад мовної досконалості людства. Говорячи про паремії як засіб відбиття когнітивного процесу, Н. Ковальська зауважує, що подекуди в одному реченні зосереджується "уся когнітивна сутність людини: історія, досвід, пам'ять, уявлення, світосприйняття, горе й радість, страждання й щастя"¹.

Тому паремія як мовне явище та ментальна репрезентація заслуговує на увагу мовознавців і потребує детального вивчення, "є яскравою ілюстрацією традиційних, часто універсальних асоціативних міжпредметних зв'язків або регулярних внутрішніх асоціацій між символами і реальними предметами. Через те в пареміях усе значуще, пов'язане так, що входить у певні асоціативні ряди, які співвідносяться як щодо положення, так і щодо значення"².

Усі одиниці пареміології (прислів'я, приказки, афоризми, примовки, "ділові" вислови, повір'я, прикмети, замовляння, нісенітниця, казкові формули тощо) становлять кліше і функціонують як семіотичні одиниці. Одночасно паремії є текстами – фольклорними чи книжними, які позначені ознакою автосемантиї (мають самодостатнє значення і можуть вживатися самостійно). Паремія як текстова одиниця має свою специфіку: 1) малий обсяг, який дорівнює реченню або кільком реченням; 2) входження до певної комунікативної ситуації, тобто він завжди є засобом інтертекстуальності; 3) своєрідне відтворення теми та

¹ Kovalska N. "Paremii yak zasib vidobrazhennia kohnityvnykh protsesiv" [Paremias as a means of displaying cognitive processes], *Visnyk Lvivskoho universytetu* [Bulletin of Lviv University], Seriya filolohichna, 34 (1), 2004, P. 418 [in Ukrainian].

² Zhaivoronok V. V. *Ukrainska etnolinhvistyka* [Ukrainian ethnolinguistics], Kyiv: Dovira, 2007, P. 26. [in Ukrainian].

ідеї.

Отже, паремії – мовні одиниці, що мають багатоаспектний **вияв**. Проте є ще одна сутність паремій. Вони відтворюють наївну картину світу носіїв мови – уявлення про світ пересічних носіїв мови, що ґрунтуються на донаукових знаннях, загальних поняттях, представлених у мові. Наївна картина світу протиставлена науковій картині – системі знань, що синтезує результати дослідження певних наук із знаннями світоглядного характеру, що є цілісним узагальненням пізнавального досвіду людства.

Наївна картина світу частково опирається на міфологічне мислення (звідси зацікавленість обрядами, ритуалами – духовною культурою, звідси ж розмаїття художніх засобів у мінітексті). Обережно ставимось до думки, що наївна картина світу представляє “спрощене бачення реальності, схематично-каузальне тлумачення подій, скасовує всіляку діалектику”³.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання проблеми. Збирання українських прислів’їв та приказок розпочалося ще в XVII ст. На початку XVIII ст. Климентій Зіновій уклав першу рукописну збірку прислів’їв і приказок. Збирання прислів’їв особливо активізувалося в XIX ст. і на початку XX ст., коли з’явилися збірки українських прислів’їв і приказок М. Номиса та І. Франка. Найвизначнішою працею М. Номиса є “Українські приказки, прислів’я і таке інше. Збірники О. Марковича і других. Спорудив М. Номис” (СПб, 1864), яка містить понад 14500 приказок і загадок. Із багатогранної фольклористичної діяльності І. Франка важливе місце посідає видання “Галицько-руські народні приповідки”, яке охопило шість томів “Етнографічного збірника” НТШ у 1901–1910 рр. (31091 приказка).

Важливі наукові дослідження у галузі пареміології зробив М. Пазяк, який у 1991 році захистив докторську дисертацію “Українські прислів’я та приказки. Проблеми генези, семантики і жанрово-поетичної структури”. Окрім того, учений упорядкував народнопоетичні збірки: “Українські прислів’я та приказки” (1976, 1984), “Прислів’я та приказки” у трьох томах (природа, людина, взаємини між людьми). Перевидав у 1993 році славету збірку Матвія Номиса “Українські приказки, прислів’я і таке інше”.

Дослідженням паремій в українському мовознавстві присвятили свої праці О. Потебня, М. Пазяк, В. Мокієнко, В. Пирогов, З. Коцюба, І. Голубовська, В. Дуденко, Л. Даниленко, Ж. Колоїз, О. Селіванова, Б. Степанишин, Т. Гайдар, Б. Юськів, Н. Руснак, Т. Космеда, Т. Осіпова, Г. Клімчук та ін.

Мета статті – проаналізувати паремії зі словом на позначення природи, зокрема лінгвальний контент у мовних одиницях різного характеру узагальнення.

Матеріалом дослідження послуговували паремії із структурним компонентом на позначення природних явищ, які вибрані з низки видань^{4,5,6,7}. Відомо, що у свідомості наших предків кожному першоелементу відповідала певна стихія, у такий спосіб вони набувають символічного значення: вода співвідносилася – з простором, вогонь – з душею, земля – з часом, повітря – з мудрістю.

Актуальність наукової розвідки зумовлена потребою вивчення пареміологічних одиниць як репрезентанта наївної картини світу, як предмета дослідження лінгвістики тексту в аспекті текстової організації цього жанру, у якому збережено пам’ять народу та спостереження над життям і явищами природи.

У статті використано такі **методи й прийоми** лінгвістичного аналізу: системно-функціональний аналіз, компонентний метод, контекстуально-інтерпретаційний метод, метод стилістичного аналізу.

Наукова новизна дослідження полягає в поглибленні знань про паремії, в аналізі когнітивної природи прислів’їв, приказок та прикмет з урахуванням засобів художньої виразності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Паремії – мовні одиниці, які зазвичай мають узагальнювальне значення; у свідомості носіїв мови конкретна ситуація набуває ознак абстрагування, стаючи ознакою, яку можна застосувати до будь-якої життєвої ситуації. Однак паремії відтворюють різні ступені абстрагування народної свідомості (мислення), вербалізовані носіями мови.

З урахуванням характеру узагальнення змісту паремій можна виокремити 3 групи прислів’їв: 1) спостереження над природою; 2) паремії дидактичного спрямування; 3) паремії з узагальнювальним значенням.

Першу групу паремій формують дві підгрупи: а) паремії з прямим значенням компонентів; б) паремії з переносними значеннями слів.

З-поміж прислів’їв з прямим значенням компонентів фіксуємо багато паремій, що реалізують ідею про важливість в життєдіяльності людей такої субстанції, як *вода*: *Без води й борщу не зваршиш; Без води і не туди, і не сюди; Без дощу й трава не росте.*

Вогонь і вода були для наших предків святими, тому з водною стихією пов’язана низка свят (Івана Купала, Мокрини), безліч обрядів та особливостей тієї чи тієї пори року: *Дощ іде не там, де жедуть, а там, де жнуть, не там, де просять, а там, де косять; Як випадує у маю три дощі добрих, то дадуть хліба на три годі; Весною відро води – ложка болота, восени ложка води – відро болота.*

Часто паремії з прямим значенням компонентів відображають народну метеорологію: *У березні сім*

³ Selivanova O. Suchasna linhvistyka: terminolohichna entsyklopediia [Modern linguistics: a terminological encyclopedia], Poltava: Dovkillia-K., 2006, P 404–405 [in Ukrainian].

⁴ Paziak M. Perlyny narodnoi mudrosti. Prysliv'ia ta prykazky: Pryroda. Hospodarska diialnist liudyny [Pearls of folk wisdom. Proverbs and sayings: Nature. Human economic activity], Kyiv: Nauk. dumka, 1989, 240 p. [in Ukrainian].

⁵ Ukrainski prykazky, prysliv'ia i take inshe, uklav M. Nomys. Uporiadkuvannia, prymitky ta vstupna stattia M. M. Paziaka [Ukrainian sayings, proverbs and so on, compiled by M. Nomys. Arrangement, notes and introductory article by M. M. Pazyak], Kyiv: Lybid, 1993, 768 p. [in Ukrainian].

⁶ Halysko-ruski narodni prypovidky: U 3-kh tomakh. Zibrav, uporiadkuvav i poiasnyv dr. Ivan Franko: 2-e vyd. [Galician-Russian folk tales: In 3 volumes. Collected, arranged and explained by Dr. Ivan Franko: 2nd ed.], Lviv: Vydavnychy tsestr LNU imeni Ivana Franka, 2006 [in Ukrainian].

⁷ Skarby mudrosti: ukraïnski narodni anekdoty, zahadky, kazky, lehendy ta in., upor., avt. prym. V.H. Boiko [Treasures of wisdom: Ukrainian folk anecdotes, riddles, fairy tales, legends, etc., compiled by V. G. Boyko], Kyiv: Radianska shkola, 1966, 220 p. [in Ukrainian].

погод на дворі: сіє, віє, крутить, зверху лє, знизу мете; Від березневих дощів земля квітне; Бува погода в май: худобі їсти дай, а сам на піч тікай; Вересень холодний, так ситий; У червні на полі густо, а в коморі пусто; Одне літо ліпше, ніж сто зим.

У другій підгрупі, паремій з компонентами, вжитими в переносному значенні, використані засоби художньої виразності. До складу паремій входять слова, вжиті в метафоричному переносному значенні, внаслідок чого виникає стилістична фігура – персоніфікація: Вітер добрий при стозі, а злий при морозі; Прийде осінь, та за все спитає; Жовтень на рябій коні їздить. Сумний грудень і в свято і в будень; Місяць лютий спитає, чи взутий; Весна багата на квіти, а хліба в осені позичає; Березень березовим віником зиму вимітає, а весну в гості запрошує; Березень у зими кожуха купив, а на третій день продав; Квітневий день рік годує.

Низка народних висловів побудована на зіставленні: Осінь каже – озолочу, а зима – як я захочу; Осінь накаже, а весна своє скаже; Осінь хвастлива, а весна справедлива; Осінь-то матка: кисіль та млинці; а весна – мачуха: сиди та дивись. У народних спостереженнях часто зіставлено характеристики того чи того місяця: Листопад без сокири наводить мости, грудень без цвяха. Листопад з цвяхом, грудень з мостом; Червень літо зрум'янив, а липень громами розпik; Квітень – з водою, а травень – з травою. У одній з паремій фіксуємо народні назви місяців: Що марець не випече, то цвітень висіче.

Нерідко паремії ґрунтуються на художніх порівняннях: Ранній дощ, що вдовиний плач: довго не триває; Зимнє тепло, як мачушине добро; Зимною деньок, як комарів носок.

Метафоричність, зреалізована в пареміях, засвідчує естетичність як одну з рис національного характеру українців: Весна днем красна; Весна красна квітками, а осінь пирогами; Червень – рум'янець, липень – громовик, а серпень – на копи багатий; У липні літо маківкою повито; Квітень – переплітень, бо переплітає трохи зими, трохи літа. В останній паремії функціонує народний неологізм “переплітень”, який має прозору етимологію, пояснену в самому мінітексті.

Паремії-спостереження над природою часто пов'язані з певними святами, які асоціюються з особливостями природи: Покрова землю листом покрива; Прийшла покрова – сиди, чумак, дома; На новий рік прибавилось дня на заячий скік.

Другу групу виформовують паремії дидактичного спрямування, у яких репрезентовані спонування чи заохочення до дії, застереження. Про заохочення до роботи йдеться в пареміях, до лексичного контенту яких входять назви пір року чи місяців: Весна кличе в поле; Весна не зима – не на піч, а в поле збирайся; Весна – наша отець і мати: хто не посіє, не буде збирати; У липні надворі пусто, зате на полі густо; У серпні серпи гріють, а вода холодить; У серпні спина мліє, а зерно спіє.

Багато народних висловів реалізують думку про необхідність працювати та спонукають до роботи: У березні не байдикуватимеш – восени і на зиму до столу матимеш; Сон на зиму відклади, а діло в квітні зроби; Кому влітку холод, тому взимку голод; Готуй сани

влітку, а воза взимку; Червень тому зелениться, хто працювати не ліниться; Хто влітку ледарює, той взимку біду чує.

Низка премій дидактичного спрямування є своєрідними застереженнями. У більшості з них побутують назви двох стихій – вогонь та вода: За водою підеш, то й не вернешся; Вогонь – добрий слуга, але поганий хазяїн; З вогнем не жартує; З водою та вогнем не грайся; З вогнем не жартує, воді не вір і з вітром не дружи; Не спитавшись броду, не сунься в воду; Коло води ходячи, умочишся; Вогонь – більший ворог, як вода; Гаси вогонь, поки не розгорівся.

Для третьої групи паремій характерний найвищий ступінь абстракції: конкретна пропозиція набуває іншого значення. Як відомо, для прислів'їв властиве паралельне сприйняття світу, проявляється його наївне розуміння, яке полягає в тому, що носії мови намагаються бачити в різних процесах тотожні закономірності, властивості. Наївне мислення відтворює інтуїтивно наявний зв'язок між явищами природи, у його основі “лежить тверда віра в порядок і однотипність природних явищ... послідовність подій цілком визначена, повторюється і піддається дії незмінних законів, прояви яких можна врахувати і передбачити”⁸, цей принцип у філософії має назву ізоморфізм – властивість, що виражає однаковість будови якихось сукупностей елементів, незалежно від природи цих елементів.

У пареміях цього угруповання функціонують слова вода, вогонь, вітер, які мають символічне значення в уяві українського народу. Ці мовні одиниці реалізують ідеї: про наполегливість – Вода крапля по краплі і камінь довбає; Вода греблю рве; про дієвість слова – Вода все сполоще, крім лихого слова. Без вогню пече; про дієвість заходів – Не тим крапля камінець довбає, що сильна, а тим, що часто падає (напр., робота та її винагорода); Вогню в шапці не гасять; про людське вміння пристосовуватись – Вода найде собі дорогу; Він, як вода, скрізь просочиться; Він ані в воді не втоне, ані в огні не згорить; Вміє поміж дощ ходити; про людські примхи – Ваша вода мокра, ще й зимна; Він без кінця воду варить; про бідність – Вітер у кишенях свище; про відсутність необхідного: Води – хоч топиться, та нема де напитись; про людську жадібність – У воді стоїть, а води просить; про надмірну обережність – Він і на холодну воду дує; про необачність – Він такий, що й у ложці води втопиться; про людські зусилля – З одного поляна вогню не розломши; На вогонь дров не наберешся, а на піт – сорочок; про недосвідченість – Вітер у голові; про досвідченість – Він у десятих водах митий; про марну працю – В решеті води не наносиш; Коробом сонце, ситом дощ; Ні вогню, ні полум'я – тільки дим; про неможливість повернути минуле – Вчорашньої води не доженеш; Пролиту воду назад не збереш; Від осені до літа назад повороту нема; про неможливість досягнути чого-небудь – Шукай вітра в полі; Вогонь вогнем не загасиш; про необхідність діяти – І вода як на місці стоїть, то засмерджується; Як води боятися, то не купатися; Хто хоче чистої води, нехай іде до джерела пити; про неможливість щось приховати – Вітер не піймаєш, дим не заховаєш; В сіні вогню не сховаєш; Вогню в полі далеко не занесеши.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Паремії відтворюють наївну картину світу носіїв мови.

⁸Frezer Dzh. Zolotaya vetv. Issledovanie magii i religii [Golden branch. Exploring Magic and Religion], Per. S angl. M.K. Ryiklina, M.: Politizdat, 1980, P. 53 [in Russian].

Паремії зі словом на позначення природи виявляють різний характер мисленнєвої діяльності нації та репрезентовані трьома групами: 1) паремії-спостереження над природою; 2) паремії дидактичного спрямування; 3) паремії з узагальнювальним значенням.

Перше угруповання представлено двома підгрупами. За формою прислів'я з прямим значенням слів становлять досконалі мовні одиниці. Паремії зі словами, вжитими в переносному значенні, реалізують вищий ступінь абстракції, такий, як у багатозначних словах. До того ж, у них функціонують засоби художньої виразності, які, маючи лінгвальну природу, реалізують інтелектуальну діяльність мовців. Ми свідомі, що всі паремії мають повчальний характер, однак наш емпіричний матеріал дозволяє виокремити групу паремій власне дидактичного спрямування, у яких нерідко функціонують імперативи. Паремії з узагальнювальним значенням репрезентують найвищий рівень абстракції, де за принципом ізоморфізму конкретна пропозиція набуває іншого значення.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в аналізі комунікативно-прагматичних особливостей українських паремій.

Руснак Наталія – доктор філологічних наук, професор кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Коло наукових інтересів: когнітивна лінгвістика, діалектологія, етнолінгвістика, прагматична текстологія. Автор понад 130 наукових праць, у тому числі 5 монографій.

Rusnak Natalia – Doctor of Philological Sciences, Professor of the Department of Modern Ukrainian Literature Language at the Chernivtsi National University named after Uriy Fedcovich. Research interests: cognitive linguistics, dialectology, ethnolinguistics, pragmatic textology. Author of more than 130 scientific works, including 5 monographs.

Струк Іванна – кандидат філологічних наук, асистент кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. У доробку науковця 50 публікацій. Коло наукових зацікавлень: комунікативна лінгвістика, текстологія.

Struk Ivanna – Candidate of Philological Sciences, Assistant of the Department of Modern Ukrainian Language of Chernivtsi National University named after Yuriy Fedkovich. There are 50 scientific publications. Research interests: communicative linguistics, textology.

Received: 20.05.2023

Advance Access Published: June, 2023

© N. Rusnak, I. Struk, 2023